

پنجاب اُتے کالونیل ازم دے پرچھاویں

ABSTRACT

The history of colonialism goes far beyond in the past and its shadows far deeper. Its impact, even today, can be seen on the living human society.

Though the British colonial system ruled the present day Punjab only for less than a century, but the colonialism reformed its society for good. The psychological subjugation and conflicts inherited from the colonial Masters, could not be withheld and clenched, even to date.

کالونی انگریزی زبان دا لفظ اے۔ اُردو تے پنجابی وچ کالونی دا ترجمہ نو آبادی کہتا جاند اے۔ کیمبرج انٹرنیشنل ڈکشنری آف انگلش وچ ایس لفظ بارے دسیا گیا اے:

"A country or area, controlled politically by a more powerful and often distant country."⁽¹⁾

کالونی کجھ لوکاں دا ہک اجیہا گروہ وی ہو سکدا اے، جیہڑے اکو جیہی سوچ یا مشترکہ مفاد یا دلچسپی رکھدے ہوں۔ مثال دے طور تے nudist colony یا an artists colony وغیرہ۔

انج ای کالونی جانوراں، کیڑیاں یا بوٹیاں دا گروپ وی ہو سکدا اے، جیہڑے اکو ای قسم (نسل) نال تعلق رکھدے ہوں تے کٹھے رہندے ہوں، مثلاً
A colony of ants / termites / bacteria وغیرہ۔

کالونیل ازم دا اُردو ترجمہ نو آبادیاتی تے پنجابی ترجمہ کالونی گیری کہتا جاند اے۔
کیمبرج انٹرنیشنل ڈکشنری آف انگلش وچ کالونیل ازم دی وضاحت ایویں کیتی گئی

"Colonialism is the belief in and support for the system of one country, controlling another." (2)

آکسفورڈ انگلش ڈکشنری وچ کالونیل ازم دی ایٹمولوجی بارے دسیا گیا اے کہ کالونیل ازم رومن لفظ کالونیا توں مشتق اے جیس دے معنی فارم یا کھیت یا آبادی اے ہن۔ انسائیکلو پیڈیا برٹینیکا وچ لکھیا ہویا اے۔

"Colony, Latin Colonia, plural coloniae, in Roman antiquity, a Roman settlement in conquered territory." (3)

انسائیکلو پیڈیا برٹینیکا مطابق رومن علاقیاں توں باہر دفاع تے بچاؤ لئی وڈیاں کالونیاں بنائیاں گئیاں۔ جیویں 218 ق م وچ شمالی اٹلی دی فتح توں بعد ”پلے سی سینٹیا تے کریموننا وچ دریائے پودے علاقے دی حفاظت لئی لاطینی تے رومناں اُتے مشتمل تقریباً چھ ہزار (6000) کالونی گیراں دی آباد کاری کیتی گئی۔ اوہناں نوں اوتھے وڈے زرعی رقبے دے جانے ہن تے اوہ زمیناں دی ملکیت لئی اپنی رومی شہریت (Citizenship) چھڈن لئی تیار ہو جانے ہن۔ جولیس سیزر تے شہنشاہ آگسٹس نے روم نوں باہر فوجی سپاہیاں تے کاشت کاراں لئی کالونیاں بناون دے عمل نوں قانونی شکل دتی تے حاکم بالادست آباد کاراں توں متاثر ہو کے مقامی آبادی نے رومی ثقافت نوں اپنا بنا لیا تے رومی شہری بن گئے۔ (4)

وکی پیڈیا دے مطابق قابض کالونیل ملک لئی میٹرو پول دا لفظ ورتیا گیا۔ میٹرو پول یونانی لفظ میٹرو پولس توں لیا گیا، جیس دا مطلب ”Mother City“ اے۔ ایسے لئی کالونی گیر ملک لئی ”Mother Country“ دی اصلاح ورتی گئی۔ کالونیل ازم تے امپیریل ازم عام طور تے اک دوجے دے متبادل دے طور تے ورتیا جاندا اے۔ (5)

انج کالونی گیری دا عام مفہوم ایہہ ہویا جو دوجیاں دے علاقے تے وسائل اُتے قبضہ کیتا جاوے، خاص طور تے جدوں قابض گروہ اقلیت وچ ہوون دے باوجود مقامی لوکاں دے روزگار پیداوار دے ذرائع، آمدن تے اقتدار اُتے قبضہ کر لوے، مقامی آبادی نوں ذہنی طور تے غلام بنالوے پر اوہ آپ اوس وسیب تے ثقافت نوں زبردستی مسلط کرن دی کوشش کرے۔ ڈاکٹر مبارک علی کہندے نیں جو کالونی گیری دا نظام نسل پرستی دی عینہاں اُتے اُساریا گیا ہائی۔

اوہ اپنی کتاب ”برطانوی راج“ وچ لکھدے ہن:-

”لہذا جب مغربی ملکوں نے اپنی نوآبادی پر تسلط مضبوط کیا تو انہوں نے اول تو محکوم قوموں اور نسلوں میں اس احساس کو پیدا کیا کہ وہ تہذیبی طور پر ان سے بہت پیچھے ہیں اس لیے مغرب کا تسلط ان کے باعث نعمت و برکت ہے۔ دوسرے انہوں نے علمی طور پر ذہنوں کو مسخر کیا۔ اس کی وجہ سے نوآبادیات کے لوگوں کو اپنی روایات و قدروں سے نفرت ہو گئی۔ انہیں اپنا مذہب توہمات کا مجموعہ اپنا کلچر جہالت کا مظہر اور اپنا ادب لغویات کا مجموعہ نظر آنے لگا۔“ (6)

زمانی اعتبار نال کالونی گیری نوں دو زمانیاں وچ ونڈیا جاند اے۔ اک قدیمی دور تے

ووجا اجوکا دور اے۔

”قدیم دور وچ مصری، فونیقی، یونانی تے رومن کالونیاں دا دور اے۔ ایہہ دور 250 ق م توں 480 عیسوی تک دے لگ بھگ اے۔ جدید یورپی کالونی گیری دے دور توں پہلاں اوہ اسلامی سلطنت جیس دی عینہ خلفائے راشدین دے زمانے وچ رکھی گئی تے اوس نوں وی کجھ تواریخ کار کالونی گیری دی ہک مثال دے طور تے پیش کر دے نیں۔ جدید کالونی گیری دا دوجا دور اتج آف ڈسکوری (Age of Discovery) توں شروع ہوندا اے۔ ایہہ دور 15 ویں صدی عیسوی توں 20 ویں صدی عیسوی دا زمانہ اے۔“ (7)

ایس دور وچ یورپی ملکاں نے سمندروں پار جا کے قبضے کیتے۔ ایہناں یورپی طاقتاں وچ

پرتگال، سپین، برطانیہ، فرانس تے ڈچ شامل ہن۔

”سوڈن، ڈنمارک، جرمنی تے بیلجیئم دیاں کالونیاں وی کجھ علاقیاں وچ موجود ہن۔ روسی ایہپار تے عثمانی سلطنت وی ایسے دور وچ موجودن۔ جاپانی تے امریکی کالونیاں وی ایسے نویں دور دی پیداوار ہن۔ ایس دور دی وڈی گل ایہہ ہائی جو دوجے ملکاں اُتے قبضے کرن دا جواز بدل گیا ہائی پر ماہرین دے خیال وچ نویں دور تے پُرانے دور دے کالونیل ازم دا سبھ توں وڈا فرق معاشی نظام ہائی۔ نویں دور دی کالونی گیری کیپٹل ازم یا مرکنتائل ازم دے آغاز نال

اگے ودھی۔ (8)

کارل مارکس دا آکھنا اے:

”جو نویں دور دی کالونی گیری دا کھلار تے یورپ وچ جدید

سرمایہ دارا نہ نظام دا کھو وقت ہويا۔ ایس نویں دور نوں لینن نے

کیپٹل ازم دے عروج دا زمانہ آکھیا۔ (9)

ایسے زمانے وچ افریقی غلاماں وی تجارت وی ہوئی تے مقبوضہ کالونیاں دی مقامی

آبادی ذہنی طور تے غلامی دا شکار ہوئی تے نفسیاتی طور تے ہمیش لئی پکھڑ کے رہ گئی۔ عینیہ لومبا دا

آکھنا اے:-

”اے جو جدید دور دا کالونیل ازم ہک ہک ایہو جیہی دئی

(Midwife) ہائی جیس نے یورپی کیپٹل ازم دے جنم وچ سبھ توں وڈا

کردار ادا کیتا۔ (10)

فرانز فینن آکھدے نیں:

”جو صنعتی یورپ دا وجود حقیقتاً تریگی دنیا (مقبوضہ کالونیاں) دی

وجہ توں اے۔ (11)

فرانس بیکن ماڈرن سائنس دا پہلا فلسفی منیا جاندا اے۔ اوہ 1561ء وچ ملکہ الزبتھ

دے دور وچ جمیا۔ بیکن دا ایہہ آکھنا سی:

”جو علم طاقت اے تے جیہڑیاں قوماں کول ایہہ ہتھیار ہوندا

اے، اور دوجیاں اُتے راج کرن دا حق رکھدیاں ہن۔ فرانس بیکن

دے دور وچ کالونیل آئیڈیالوجی دی تشکیل دا عمل شروع ہويا۔ ایس

آئیڈیالوجی نے علم نوں نیکی بدی توں آزاد کر دتا ایس وجہوں عیسائی

مذہب دا محبت دا فلسفہ طاقت دی سوچ وچ بدل گیا۔ ایس سوچ مطابق

چنگیائی یا مندیائی خارجی شیواں نیں۔ ایہناں دا مقصد دولت تے اقتدار

حاصل کرنا اے۔ (12)

کالونیل آئیڈیالوجی دا دوجا اہم عنصر ”تہذیب“ ہائی۔ آئر لینڈ اُتے قبضے توں بعد برطانیہ

نے مہذب تے غیر مہذب یا وحشی دے فرق نوں ابھاریا، تاں جو آئر لینڈ اُتے اپنے قبضے دے

جواز نوں ثابت کیتا جاوے۔ اوہ آکھدے سن جو غیر مہذب یا غیر ترقی یافتہ قوماں اُتے مہذب

قوماں دی حکومت جائز اے۔ ایسے نظریے نوں بعد وچ امریکہ، افریقہ تے ہندوستان اُتے قبضے

لئی ورتیا گیا۔

کالونیل آئیڈیالوجی دا اہم عنصر علم راہیں مل مارن ہائی۔ ایسٹ انڈیا کمپنی دے قبضے دا پہلا دور مشرقی دور ہائی، کیوں جو اوس ویلے کمپنی نوں اقتدار لئی مقامی مشرقی کلچر توں جانو ہونا لازم سی۔

”1784ء وچ ”رائل ایشیا ٹک سوسائٹی“ دے وجود وچ آون توں بعد مستشرقین نے ہندوستان دے ماضی دی کھوج تے شناخت لئی بہت کم کیتا پر تاریخ تے کلچر بارے ایس علم نوں سیاسی طور تے ورتیا گیا۔ ایس علم راہیں ہندوستانی معاشرے نوں چکھڑیا ہویا ثابت کیتا گیا۔“ (13)

کالونیل آئیڈیالوجی دا ہک عنصر ”زوال دا نظریہ“ وی ہائی۔ ہندوستان وچ مغل سلطنت دے زوال دی وجہ توں انتشار تے بے چینی ہائی۔ اتھے زوال دے نظریے نوں وات کے غیر ملکی قبضے نوں جائز ثابت کیتا گیا۔ کیوں جو اوس غیر ملکی اقتدار نے ہندوستان نوں امن دتاسی۔ ”زوال دے نظریے دا ہک کچھ یورپی نسلی برتری ہائی۔ ایس نظریے مطابق ہندوستانی تے یورپی دوویں نسلا آریا سن، پر تاریخی عمل وچ تے دکھو وکھ نسلوں دی رلت نال ہندوستان دی آریا نسل خالص نہیں رہی۔ ہن ہندوستان وچ نسلی آلودگی تے نا خالص پن دا کوئی اُپا نہیں سی۔ انج یورپی نسل اپنے خالص پن دی برتری نال ہندوستان اُتے حکومت کرن دا حق رکھدی سی۔“ (14)

ایس آئیڈیالوجی مطابق مقامی آبادی ذہنی طور تے پچھڑی ہوئی سی۔

ایہہ وی آکھیا جاندا سی جو مقامی موسم دے کارن تے سیاسی تے سماجی اثرات دی وجہ توں مقامی آبادی غلامی دی عادی ہو چکی اے۔ گورنر جنرل کارنوالس تے تاں ایہہ وی آکھیا جو ہر ہندوستانی بے ایمان اے۔

کچھ مورخین دا خیال اے جو کالونیل آئیڈیالوجی دے دو عنصر سبھ توں موثر ہتھیار سن، ہک طاقت تے تشدد تے دوجا علم تے نالج۔ علم یا نالج راہیں مقامی خطے بارے معلومات کٹھیاں کیتیاں گئیاں تے فیر ایس کٹھے کیتے ہوئے اعداد و شمار تے معلومات نوں حکومت کرن لئی ورتیا گیا۔

برناؤڈ ایس کوہن دا کہنا اے کہ جدوں 1857ء توں بعد ہندوستان تاج برطانیہ دا حصہ

بن گیا تاں ہن ایہہ آؤٹ سائیڈرز (غیرملکی) توں ان سائیڈرز (ملکی) بن گئے۔

”جو ایہہ کالونیل آئیڈیالوجی دا ای اثر سی جو تاج توں آزادی ملن

توں بعد مقامی معاشرہ سماجی طور تے ونڈیا ہویا، تاریخی طور تے مسخ

شدہ معاشی طور تے نڈھال اتے ذہنی طور تے پسماندگی دا شکار

ہائی۔“ (15)

ایہناں نظریات دے نال نال ”مشرقی مطلق العنانیت“ (Despotism) دا نظریہ وی

ورتیا گیا۔ مشرق وچ ریاستی ادارے، قانون، ذاتی جائیداد تے عوامی حقوق دا تصور موجودہ دور جیہا

نہیں سی۔ اتہے شخصی حکومتاں جبر تے تشدد نال حکمرانی کردیاں ہن۔

J.S Mills دا خیال ہائی جو غیر مہذب قوماں اُتے حکومت کرن لئی مطلقا العنانیت ضروری

اے۔

میکالے دا کھنا ہائی جو جمہوری ادارے صرف انگلستان جیسے مہذب ملک وچ ہونے

چاہیدے نیں۔

اتہے حکومت کرن تے قبضہ کرن دی اک ہور دلیل وی ہائی، اوہ ایہہ ہائی جو باہروں

آکے سمجھناں نے ہندوستان فتح کیتا۔ ہن انگریز قوم دا وی ایہہ حق اے جو اتہے حکومت کرے۔

کالونیل آئیڈیالوجی دا ہک کچھ ایہہ وی ہائی جو مقامی تاریخ جلد تے غیر متحرک اے۔ انج

ایہہ بیانیہ بنایا گیا جو 18 ویں تے 19 ویں صدی دا ہندوستان دا حال یورپ دے ماضی جیہا اے۔

”معروف مورخ عرفان حبیب تے Eugeria Vanina نے

”جامد تاریخ دے نظریے نوں غلط ثابت کیتا اے۔“ (16)

پروفیسر طاہر کامران اپنے ہک مضمون وچ لکھدے نیں:

”Benevolent Despotism“ دے نظریے دی بنیاد اُتے

مقامی لوکاں نوں مستقل ”Child“ تے ”Immature“ آکھیا گیا تے

ایتھوں دی آب و ہوا تاریخ، سماج، کلچر، مذہب تے تہذیب نوں

پسماندہ تے پچھڑیا ہویا ثابت کرن دی کوشش کیتی گئی تے ایہہ آکھیا

گیا جو مقامی لوکاں حکومت کرن لئی نا اہل اے۔“ (17)

پروفیسر طاہر کامران لکھدے ہن:

”اسی طرح 19 ویں صدی کے رُبع آخر تک اچھی خاصی کلچرل

انجینئرنگ کر دی گئی تھی۔ کالونیل استبداد کی کہانی اس وقت تک مکمل نہ

ہوگی، جب تک انگریزوں کے احساس برتری اور نسلی تفاخر کا ذکر نہ کیا جائے..... اور اس خیال کو رواج دینے کی حتی المقدور کوشش کی گئی کہ مشرق (ہندوستان) کی غیر متمدن عوام کو تہذیب و تمدن سے آشنا کرنے کی ذمہ داری انگریزوں کو خدا نے سوپنی ہے۔ اسی نظریے کو ”White

Man's Burden“ کہا گیا۔⁽¹⁸⁾

پنجاب دے سماجی سیاسی تے ریاستی ڈھانچے دی نویں بشر دا عمل انگریز حکومت نے پرانی تاریخ دی کھوج توں شروع کیتا۔

سر رچرڈ ٹمپل، ڈینزل ایبٹسن، سی ایل ٹیمر، ولیم کروک، فلورا اینی سیٹل، ایف ڈبلیو سکپ، ایچ اے روز، ایڈورڈ اور برائن، چارلیس سونٹن وغیرہ نے پنجاب دے لوک ادب بارے کھوج کیتی۔ اوہناں دیاں لکھتاں دے نتیجے وچ مقامی سماج دی اوہ تصویر سامنے آوندی اے کہ 18 ویں تے 19 ویں صدی وچ ایتھے حکمران مطلق العنان سن تے مابعد الطبیعیاتی قوتاں دنیا وی طاقتاں توں ودھ ٹکڑیاں سن تے پیراں، فقیراں، جوگیاں دے حکم نال حکومتاں دا انتظام چل رہیا سی۔

ایہہ تصویر 5 ویں صدی توں 15 ویں صدی عیسوی یا ایس توں وی پہلے دے یورپ دی جاپدی اے، پر 19 ویں صدی دا یورپ صنعتی انقلاب توں اگانہہ لگھ کے سرمایہ دارانہ نظام دے عروج تیکر اپڑ گیا تے سائنسی تے مارکی انقلاب دی تیاری وچ سی۔

حاکم کالونی گیراں نے مقامی لوکاں نوں ذہنی غلام تے نفسیاتی پچھڑیا ہو یا رکھن لئی جو حربے ورتے اوہ سانون جیون دے ہر کھیتیر وچ دکھالی دیندے نیں۔

یورپی کالونی گیراں لٹ مار راہیں ایناں مال کٹھا کیتا جو فطری طور تے یورپ وچ مشین دے وڈے ساز دی لوڑ پئے گی تے مشین دا ساز و دھدا گیا۔ ایس نوں یورپ نے ”صنعتی انقلاب“ دا ناں دے دتا۔ امپیریل ازم دے ہتھکنڈیاں نوں سمجھیاں بناں کالونیل ازم دیاں نینہاں تیکر اپڑنا مشکل اے۔ اج کالونیل ازم دا مطالعہ ہک وڈے موضوع دا روپ اختیار کر گیا اے پر کل دے غلام اج وی ذہنی تے نفسیاتی غلامی توں آزاد نہیں ہو سکے۔

ڈاکٹر سعید خاور بھٹا لکھدے ہن:

”پنجاب اُتے چراں تیکر بدلیسی راج رہے ہن تے دھاڑ دی وی

اپنیاں بولیاں نوں ای راج بولی دا درجہ دیندے رہے ہن۔ اوہناں

دیاں بولیاں وچ اگھڑیا اساڈا مہاندرا اوہو ہے جیویں بدیسیاں نوں وارا

کھاند ا ہے۔“⁽¹⁹⁾

حوالے

*Associate Professor, Govt. Graduate College Township, Lahore.

1. Cambridge International Dictionary of English, (New Delhi: Cambridge University Press, nd), 258.
2. Cambridge International Dictionary of English, 259.
3. Encyclopaedia Britannica, CD-Ram, 1999.
4. Encyclopaedia Britannica, CD-Ram, 1999.
5. <http://en.wikipedia.org>.
6. Dr. Mubarak ali, Bartanvi Raj (Lahore: Fiction House, 2005), 96.
7. Encyclopaedia Britannica, CD-Rom 1999.
8. Ania Looma, Colonialism / Post Colonialism (New York: Routledge, 1998), 22.
9. Ania Looma, 22.
10. Ania Looma, 23.
11. Ania Looma, 23.
12. Jutinder K, Bajaj, Francis Bacon; The First Philosopher of Modern Science: A non-western view Science, Hegemony and Violence, ed. Ashish Namday, (New Delhi: Oxford University, Press, 1998), 46.
13. Dr. Mubarak Ali, "Colonial Ideology aur uski Bunyadein" Tareekh, 22(2004), 14.
14. Dr. Mubarak Ali, 18.
15. Dr. Mubarak Ali, 26-27.
16. Dr Mubarak Ali, 22-25.
17. Tahir Kamran, "Colonialism, Nazria aur Bre Sagheer Per us ka atlaq", Tareekh, 22 (2004), 35-41.
18. Tahir Kamran, 41-42.
19. Saeed Bhutta, Dais Dian Vaaran (Lahore: PILAC, 2007), 15.